

מ.א.ל.י. ק.ל.ע.ק. ו.ח.מ. (12/1918)
1918-1918

א.ל.ג. ו.א.ג.נ.ה. ג.י.מ.ו. ה.מ.נ.ס. (ק.ד.ר.) א.ל.י.ו.ן
153 - 127

ר.ל.30

עלייה וקליטה ביישוב היהודי

לאומיות, הגירה והתיישבות: האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

חגית לבסקי

המחקר ההיסטורי של ההגירה היהודית לארץ-ישראל מתנהל בדרך כלל על פי שתי אמות מידה טבועות בחותם האתוס הלאומי. ראשית, גלי ההגירה לארץ נידונים מנקודת המבט של תפקידם וחלקם בהגירתה של הישות הלאומית בארץ-ישראל, מבחינה כלכלית, חברתית ופוליטית. שנית, ההגירה לארץ מובחנת משאר ההגירות, של יהודים ושל אחרים, ונתפסת בראש ובראשונה בתור אקט אידאולוגי, כלומר 'עלייה'. הנחות אלה מובנות במסגרת מתודולוגית המבודדת בדרך כלל את מושא המחקר - ההגירה לארץ - ומונעת את השוואתו השיטתית עם חלקיה האחרים של ההגירה היהודית, בייחוד למן השליש האחרון של המאה התשע-עשרה, וגם כאשר מדגישים שההגירה לארץ היתה פלח אינטגרלי של ההגירה הזאת. המסגרת המבודדת קשורה גם למגבלה ריסציפלינרית המאפיינת עדיין חלק גדול מן ההיסטוריוגרפיה הציונית, והיא ההתמקרות בהיבטים הפוליטיים של חקר ההגירה, כגון מדיניות העלייה הציונית. על כן חלק גדול של חקר העלייה אינו נדרש לבירור סוגיות מפתח הנדונות בבית המדרש של מדעי החברה, וחוקרים רבים אינם משתמשים בכלים של מחקר חברתי, ובראשם המחקר ההשוואתי. מכלל זה יוצאים עיוניהם הארוכים של מדעני חברה מובהקים, כגון משה ליסק, בעלייה הגדולה של שנות החמישים, וכן מחקרים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל, שאינם ממוקדים ספציפית בחקר ההגירה לארץ אלא בהקשרים ובהשפעות שהיו לה על המציאות הכלכלית, ובעיקר מחקרו האחרון של יעקב מצר, שבחן את התגירה ארצה בהקשר השוואתי רחב.¹ כך גם כמעט אין בידינו מחקרים לבדיקת הבחנות בין עולים ובין מהגרים אחרים, או בין מהגרים לבין פליטים, ולבירור גורמי ההחלפה ומשיכה ופעולתם על סוגי המהגרים השונים.² מצויים בידינו מחקרים אחרים על רפואי

1. מ' ליסק, העלייה הגדולה של שנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך, ירושלים תשנ"ט; J. Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998, chapter 3: 'Patterns and characteristics of Palestine's (Jewish) immigration'

2. יוצא דופן הוא מחקרו של דורון נידרלנד, יהודי גרמניה. מהגרים או פליטים? עיון בדפוסי ההגירה בין שתי מלחמות העולם, ירושלים תשנ"ו, אך הוא מפעיל את ההבחנות לגבי ארץ היציאה ולא לגבי הבאים לארץ.

התערותם של העולים בארץ ועל מדיניות הקליטה, כגון ספרו של יואב גלבר על עולי מרכז אירופה ומחקרה של אביבה חלמיש על מדיניות העלייה והקליטה הציונית בשנות השלושים, העוסק גם במדיניות הקליטה, אם כי רק בהקשר המידי לעלייה.³ עם זאת, אין בידינו ניתוח דמוגרפי משווה שעניינו אופני קליטתן ורפואי התערותן של קבוצות המהגרים השונות בארץ, ואף אין בנמצא מחקרים שבוחנים את העלייה לארץ כחלק אינטגרלי של כלל ההגירה היהודית ומתוך השוואה בין ארצות היעד השונות.

מאמר זה, המצוי בקו התיחום שבין בירור היסטורי לבין בירור היסטוריוגרפי, מבקש להתחיל בבירורה של מדיניות הקליטה הציונית - סוגיה מרכזית שעדיין לא נדונה במובחן במוקד המחקר, ולהצביע גם על הקשר המובנה בין העשייה הציונית ההיסטורית ובין חקר ההגירה לארץ ישראל, קרי חקר העלייה.

א. תנועת הגירה והתיישבות לאומית

התנועה הציונית היא מקרה ספציפי של תנועה לאומית שהיא גם תנועת הגירה ותנועת התיישבות. מדובר כאן בהתארגנות תנועתית-אידאולוגית שמטרתה להניע הגירה והתיישבות בטריטוריה שנראה כי לא היתה בה כוח משיכה טבעי, לא להגירה ולא להתיישבות. שילוב זה הציב בעיות ודילמות קשות לפני המעצבים של מדיניות העלייה והקליטה של התנועה הציונית לפני קום המדינה, אך דומה שההיסטוריוגרפיה לא התמקדה בהן די הצורך בשל כמה וכמה טעמים הקשורים לגבולות המחקר שנידונו לעיל: ראשית, ההסתדרות הציונית היתה צריכה להתמודד עם קשיים ואתגרים רבים ברצותה לקיים את עצם העלייה לארץ, לא כל שכן לעודדה, ושאלת הקליטה נדחקה לשולי התודעה ההיסטורית וההיסטוריוגרפית; שנית, העיסוק המוגבר בצדדים הפוליטיים של המדיניות הציונית בכלל, ובאלה הנוגעים לעלייה בפרט, הותיר מעט מקום לבחינת שאלות על העולים עצמם ועל קליטתם, ובכלל זה שאלות על התיישבותם; שלישית, במחקר המועט יחסית של הצדדים החברתיים והכלכליים של המדיניות הציונית התקיימה הפרדה גמורה בין העוסקים במדיניות ההתיישבות לבין העוסקים במדיניות העלייה והקליטה; רביעית, הטענות של הפוסט ציונים כי הציונות הפקירה כביכול את הגולה בעת צדה, בתקופת השואה, הניעו את ההיסטוריוגרפיה הציונית לעסוק בשנים האחרונות בעיקר בצד אחד של מדיניות העלייה הציונית: בדילמה הקיימת כביכול בין 'עליית גאולה' - שנועדה לגאול את העם והארץ, לברוא עולם חדש, לבין 'הגירת הצלה' שתכליתה הצלת יהודים פשוטא.⁴

3. י. גלבר, מולדת חדשה עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם, 1933-1948. ירושלים 1990; א' חלמיש, 'מדיניות העלייה והקליטה של ההסתדרות הציונית, 1931-1937', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 1995.
4. ראו, למשל, לשני צדי הטיעון: ד' עופר, 'העלייה, הגולה והיישוב', קתדרה, 43 (1987), עמ' 69-90; ת' שגב, המיליון השביעי: הישראליים והשואה, ירושלים, 1991. הדוגמאות רבות מספור.

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

המכנה המשותף למגמות היסטוריוגרפיות אלה הוא רטרופקטיבית הגורמת לשתי הטיית מצד אחד היא מייחסת לציונות מגמות לא לה. התנועה הציונית על כל זרמיה - המעשי והרוחני, המדיני וההתיישבותי, הסוציאליסטי והרדיקליסטי - לא התכוונה להיות עוד ארגון להצלת יהודים אר"הוק, משגם שהכירה בחוסר התכלית שבכך ובמגבלות יכולתו של ארגון וולונטרי; התנועה הציונית קמה לשם יצירת תשתית להצלת העם היהודי כולו, ולטווח ארוך, בצורת ישות לאומית ריבונית בארץ-ישראל. מצד שני, הראייה הרטרופקטיבית התעלמה מן ההקשרים השונים של המדיניות הציונית הן בתחום העלייה והן בתחום ההתיישבות, ובתוך כך התעלמה מן הזיקה המובנית בין מדיניות העלייה ובין מדיניות ההתיישבות - זו וזו היו שני חלקים שלובים באסטרטגיה להשגת התכלית האולטימטיבית, קרי מדינה ריבונית. הראייה הרטרופקטיבית התמקדה בשאלה של מדיניות העלייה הציונית כשלעצמה, כלומר במדיניות העלייה הסלקטיבית, כאלו היתה לתנועה הציונית יכולת ברירה בין עלייה סלקטיבית לעלייה המונית, ולא היא. האלטרנטיבות האמיתיות והראליות שעמדו לפני כן תנועת הגירה והתיישבות לאומית היו אחרות, והכרעותיה האסטרטגיות השתקפו במדיניותה לקליטת העלייה. מראשית דרכה בתור תנועה מאורגנת לעלייה ולהתיישבות התלבטה הציונות בשאלה מה להעדיף - את שאיפתה לקבץ את נידחי ישראל וליצור מסה יהודית שתוביל לריבונות, או את שאיפתה לבנות בארץ לאום חדש, חברה חדשה, וליצור פה יהודי חדש. מובן כי לא היתה ברירה חדה בין התיישבות לבין עלייה, אלא מדובר בקביעה של סדר עדיפויות כדי לפתור את הדילמה שהציג כפל המטרה הציונית. אך התנאי למימוש שתי השאיפות - הגירה והתיישבות, על פי כל סדר עדיפות - היה שינוי במעמד המדיני של ארץ-ישראל ובמעמד הפוליטי של התנועה הציונית בארץ-ישראל, ארץ היעד להגירה ולהתיישבות. על כן, עד סיום מלחמת העולם הראשונה זה היה במידה רבה דיון אידאולוגי תאורטי. רק אחרי מלחמת העולם הראשונה, אחרי הצהרת בלפור וכינון המשטר המנדטורי, נוצרה אפשרות להגדיל את כוח משיכתה של הארץ להון מיישב ולמהגרים ולשנות את מעמדה של התנועה הציונית בתהליך יישובה של הארץ. רק אז הועמדה התנועה הציונית בפני אתגר ההכרעה האסטרטגית ובפני הצורך המעשי לקבוע את סדר העדיפויות של מטרותיה, ובכך לקבוע את מדיניותה בתור תנועת הגירה והתיישבות.

על פי עליונותה של המטרה לקבץ את נידחי ישראל, היתה צריכה התנועה הציונית לנצל את המסגרת המדינית המתאימה, לפעול כדי לפתח תשתית כלכלית ראשונה הכרחית - באמצעות הממשלה וההון הפרטי היהודי - ואז להביא להטיית ההגירה ההמונית היהודית מארצות המצוקה אל ארץ-ישראל. לפי תפיסה זו, מפעל ההתיישבות היה אמור להתנהל על פי אמת המידה של כושר קליטה מרבי, כלומר היה עליו לשרת את העלייה, שכן היא שתביא לידי ריכוז היהודים בארץ-ישראל ותאפשר יצירת ישות ריבונית בארץ. נכונה תפיסה זו להלן בשם 'אסכולת העלייה'. השתייכו אליה אנשי הציונות המדינית, אך לא רק הם.⁵

5. גישה זו מאפיינת את האגף הציוני שמן המרכז וימינה, ראו: "מצר, הון לאומי לבית לאומי, 1919-1921, ירושלים תשל"ט; "שביט, מרוב למדינה: התנועה הרדיקליסטי-התכנית ההתיישבותית והרעיון החברתי, 1925-1935, תל-אביב 1978. הכינוי 'אסכולת העלייה' מובא כאן מטעמי "ח"ל.

על פי התפיסה השנייה - נכנה אותה 'אסכולת ההתיישבות' - ראוי שהציונות תכפיף את העלייה וההתיישבות לצורכי ההתחדשות החברתית והלאומית. התחייבה מכך דרישה להעמיד לרשות התנועה הציונית כלים לפיתוח ההתיישבות על פי אמות מידה כלכליות, חברתיות ותרבותיות ולכוון את העלייה בהתאם להן. האוחזים בתפיסה זו דגלו בגיוס הון שיועמד לרשותה של התנועה הציונית כדי שהיא תוכל לנהל את מפעל הפיתוח בתור מפעל ציבורי-ציוני. מדיניותם נוקקה לעלייה איכותית והדרגתית, לסוג האנשים שיוכל למלא את המשימה ולהניח את התשתית בצורה הנכונה. במילים אחרות: אסכולת ההתיישבות העמידה את ההגירה בתחתית סולם העדיפויות הלאומי וקבעה כי ראוי שהיא תשרת את ההתיישבות בחתירה לריבונות.⁶

ההכרעה בדילמה לא נפלה באופן מתוכנן, ובוודאי שלא מיד עם כינון השלטון הבריטי בארץ. תחילה תלו הכול תקוות רבות גם במשטר המנדטורי העתיד לקום וגם בהתעוררות זרם של השקעות הון יהודיות בארץ-ישראל. והרי לא היה ויכוח על ההנחה כי בשלב ראשון, כדי לממש את הפוטנציאל הפוליטי ולהפוך את ארץ-ישראל לארץ הגירה והתיישבות, ראוי שההון יקדים את העלייה (וזה היה הרקע לכך שההסתדרות הציונית עצרה מיזמתה בשנת 1919 את הלחץ לעלייה לאלתר). רק תוך כדי הניסיון לעצב את האסטרטגיה הציונית כתנועת עלייה והתיישבות, התפכחו שתי האסכולות כאחת מן התקוות הללו. ב-1920, כאשר קרא וייצמן את קריאתו הנודעת 'העם היהודי איך', הוא לא התכוון לעלייה, אלא לגיוס הון שיאפשר את העלייה והקליטה, שהרי הממשל החדש לא הגביל אז את העלייה אלא על פי מה שנראה ככושר הקליטה הכלכלי המוגבל של הארץ. על רקע אכזבה כפולה מהיקף פעילותה של הממשלה מזה ומן הקושי הראלי להניע את ההון היהודי הפרטי מזה - הכריעה הוועידה הציונית השנתית בלונדון ביולי 1920 לטובת 'אסכולת ההתיישבות', והוחלט אז בין היתר להקים את קרן היסוד. ההכרעה התקבלה בהסכמה רחבה. אפילו ז'בוטינסקי, מנהיג הציונות המדינית, עזיין סבר אז שגיוס הון ציבורי באמצעות קרן היסוד הוא הכרח שהזמן גרמו. ממש באותו אופן אפשר לצייר גם את התמיכה שהגישו חסידי ההון הפרטי בהנהלה הציונית לתנועת העבודה בארץ-ישראל, ואת נכונותם להעמיד את ההון הציבורי לרשות מפעלה - לא היה לו תחליף באותה העת, והם קיוו להניע באמצעותו את מפעל הפיתוח.⁷ מכאן ואילך התנהלה המדיניות הציונית על פי 'אסכולת ההתיישבות', והיו לכך השלכות הן על מדיניות ההתיישבות והן על מדיניות העלייה.

6. גישה זו מאפיינת את האגף הציוני שמן המרכז שמאלה, ודאו מצר, הון לאומי, שם. המדיניות של מפלגות השמאל הציוניות נדונה במחקרים רבים מספור, ובהם גם מדיניות ההתיישבות שלהן, אך ללא האפיון הספציפי הניתן לה כאן, ראו למשל: י. גורן, העימות הקובע: בין תנועת העבודה לתנועה הרביוניסטית בארץ-ישראל, 1925-1931, אפעל תשמ"ו.

7. מצר, הון לאומי; תגית לבסקי, יסודות התקציב למפעל הציוני: ועד-הצירים 1918-1921, ירושלים תשמ"א.

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

ב. מדיניות ההתיישבות של 'אסכולת ההתיישבות' בשנות העשרים

המדיניות שהתגבשה בראשית שנות העשרים הועידה להון הציבורי הציוני ('ההון הלאומי') לא רק את התפקיד של הנחת התשתית הפיזית, אלא גם את הכוונת ההתיישבות לעדיה, ובעיקר את עידוד ההתיישבות החקלאית. בנסיבות הבראשיתיות דאז נראה כי פיתוחה של חקלאות יהודית בעבודה יהודית ועל פני שטחים נרחבים מותנה ביזמה ציבורית-חלוצית. התגבשה אפוא מדיניות שהושתתה על מעין חלוקת עבודה בין ההון הלאומי להון הפרטי. באמצעות ההון הלאומי נוהל מפעל התיישבות ציבורי באזורים קשים להתיישבות, כלומר בחזית החלשה ביותר מבחינתו של ההון הפרטי. השותפים הטבעיים במפעל ההון הלאומי היו החלוצים האידאליסטים וחסרי ההון. כך נוצרה מעין ברית בין ההון הלאומי לתנועת העבודה הציונית, וחפיפה בין מדיניות ההתיישבות הלאומית – על קרקע הלאום ובכספי הלאום – לבין מפעלה של תנועת העבודה, היא 'ההתיישבות העובדת', שפיתחה את המשק המערב ואת הצורות השיתופיות השונות. ההון הפרטי פעל ממילא בשדה הפיתוח העירוני ובמשק ההדרים הרווחי, וזכה רק לסיוע ציבורי מועט יחסית, תחילה משום שנראה כי פעילותו אינה מותנית בסיוע כזה, ועד מהרה מפני שנוצרה זהות גדולה בין ההון הלאומי ובין מפעל 'ההתיישבות העובדת'.

ג. מדיניות העלייה של 'אסכולת ההתיישבות' בשנות העשרים

מן ההיררכיה של עלייה בשירות ההתיישבות נבעו שני מאפיינים של מדיניות העלייה: עלייה סלקטיבית ומתוכננת לפי המשימות ההתיישבותיות; והיעדרה של מדיניות קליטה לשמה. נוצרה אפוא חפיפה מלאה בין האסטרטגיה ההתיישבותית לבין קליטת העלייה. מה היתה העלייה הסלקטיבית? כאן יש להבחין בין מה שהיה ברשותה ובסמכותה של ההנהגה הציונית לבין המגבלות שהיא היתה נתונה בהן. עד פרסום הספר הלבן של מקדונלד ב-1939, הגביל הממשל המנדטורי את העלייה על פי כושר הקליטה הכלכלי של הארץ. אמנם לא היה עימות בין הממשל לבין ההנהגה הציונית על עצם עקרון ההגבלה, אך היה ויכוח על פירושו של המונח 'כושר הקליטה', והצד הציוני ביקש כל העת להגדירו בצורה רחבה יותר ולהגדיל את מכסות העלייה. במילים אחרות: לולא הגבילה הממשלה את מכסות העלייה, היתה ההנהלה הציונית סוברנית להחליט גם כמה עולים היא מוכנה להביא לארץ באחריותה, ולא רק את מי תביא (במסגרת המכסה), אך היא לא היתה יכולה להסיר לחלוטין את המגבלה הכמותית מחשש שבאין יכולת קליטה כלכלית אובייקטיבית, יבוא משבר, שיביא לידידה ולאבדן האמון של המהגרים היהודים בכושרה של הארץ להיות יעד להגירתם. מגבלת הכמות לא היתה אפוא רק כפייה ממשלתית אלא גם כורח אובייקטיבי, ומאחר שכל מגבלה כמותית מחייבת בחירה, לא היתה התנועה הציונית פטורה ממנה, ללא כל קשר לשלטון המנדטורי.

ענין הסלקטיביות בעלייה ביטא יותר הכרעה בדבר אופיה של מדיניות ההתיישבות בשבוא לעצמה והיה פחות קשור להכרעה בדבר סדר העדיפויות שבין הגירה והתיישבות. כאן נכנס לדיונו המושג 'עלייה' שפתחנו בו את דברינו. שתי האסכולות הנדונות כאן נקטו גישה שונה כלפי הדיכוטומיה שבין 'עלייה' לבין 'הגירה סתם'. 'אסכולת ההתיישבות' היא שהחזיקה בדיכוטומיה זו, ועם זאת גם הבחינה בדרגות שונות של ציוניות העלייה והצביעה על התפתחות מסוימת באופיה של ההגירה לארץ: אמנם כל גלי ההגירה לארץ זכו לתואר 'עליות', אבל הן מוקמו בדרגות שונות על הרצף שבין הקצוות הדיכוטומיים 'עולים' ו'מהגרים', בהיותן חלק מהגירה יהודית כללית שנדחפה מכוח מצוקה פוליטית או כלכלית ואף מרדיפות. ההגירה לארץ ישראל משנות השמונים של המאה התשע-עשרה ועד תום העלייה השלישית בראשית שנות העשרים (שלוש העליות הראשונות) היתה, בעיני בני הזמן מ'אסכולת ההתיישבות', (הגירה אידאולוגית לאומית של מבחר (סלקטיבי) של צעירים שהתקצו באופן מכוון או ספונטני והחליטו להקדיש את חייהם למפעל הציוני, ובחירתם בארץ היתה בחירה באלטרנטיבה הקשה יותר. ראוי לציין כי מחקרים מעשרים השנה האחרונות כבר הראו שהרכבן של עליות אלו, הראשונה, השנייה והשלישית, היה מגוון ביותר.⁸ החל מאמצע שנות העשרים, ימי העלייה הרביעית, חל כביכול פחות - כלומר שינוי לארצות בעיני בני הזמן מ'אסכולת ההתיישבות' - באופיה האידאולוגי של ההגירה. היא היתה פחות ציונית בעיניהם, כלומר דומה יותר להגירה סתם; נוכח הגבלות ההגירה לאמריקה מזה, והשגשוג הכלכלי בארץ ישראל מזה, בחרו העולים המהגרים באלטרנטיבה מושכת או זמינה יותר - ארץ ישראל?

שלב נוסף בפיתוח מעמדה של העלייה בא בשנות השלושים, ימי העלייה החמישית, המזוהה בעיקר עם הרכיב היהודי-גרמני שבה. העלייה החמישית נחשבה שלב מכריע בפיתוח האידאולוגי שחל בעלייה, והיא אף זכתה בתווית של 'המוניות' - הגירה המונית של עמך הבאים ארצה בשל היעדר מוצא אחר, מהגרים-פליטים. המונח 'המוני' בהקשר זה לא ננקט להערכת חלקה היחסי של ההגירה ארצה בכלל ההגירה היהודית, לא להערכת היחס המספרי בין גל ההגירה לבין האוכלוסייה הקולטת, ואף לא להערכת מוצאם הכלכלי-חברתי של המהגרים; הוא בא כדי להעריך את טיב המניעים שעמדו ביסוד ההגירה ולטעון שהבאים ארצה לא באו מבחירה אלא בליט בררה, וממילא לא היה בהם שום יסוד של נבחרות, של ייחוד. הם הושנו אפוא לכלל המהגרים-הפליטים היהודים ממרכז אירופה, ובדיכוטומיה שבין מהגרים לעולים הם מוקמו בקצה של 'המהגרים'.¹⁰

8. י. ברטל (עורך), העלייה השנייה, מחקרים, ירושלים תשנ"ח; ב' בן-אברם וה' גיר, עיונים בעלייה השלישית, דימוי ומציאות, ירושלים תשנ"ה.

9. מחקרו של ד' גלעד, היישוב בתקופת העלייה הרביעית (1924-1929), תל-אביב תשל"ג, כבר הוים את הדימוי הגורף הזה.

10. גלבר, במולדת חדשה, מגלה אף הוא את אופיה המורכב של עלייה זו, בסתירה לדימויה בעיני בני התקופה. אך הדמוגרף עוויאל שמלץ סיווג את כל ההגירה ממרכז אירופה בשנות השלושים כהגירת פליטים, והעולים לארץ בכלל זאת, ראו: -1518, pp. 16, vol. 16, 'Encyclopedia Judaica', Migration'. 1529, וכן: 'עליית פליטים יהודים לישראל בשנים 1932-1980', יהדות זמננו, ד (תשמ"ח), עמ' 289-312.

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

מנקודת מבטה של 'אסכולת ההתיישבות', תהליך הפיחות הציוני הגיע לשיאו בשנות המדינה הראשונות, עם בואה של העלייה הגדולה – עליית 'שארית הפליטה' והעלייה מארצות ערב. העלייה ההיא הוטבעה בחותם כפול של 'עלייה המונית' ו'עליית הצלה', ובתוך כך סווגה כהגירת פליטים קלסית, מנוגדת ניגוד קוטבי ל'עלייה', כלומר להגירה אידאולוגית מתוך בחירה.¹¹

כנגד העמדה הזאת טענו אנשי 'אסכולת העלייה' כי מלכתחילה אין להפריד בין ההגירה לארץ ובין כלל ההגירה היהודית, ויש להסיר את כל ההגבלות על ההגירה היהודית כדי שחלק ממנה יזרום גם לארץ-ישראל. לפיכך אין לתמוה על שקריאות התיגר של אסכולה זו התגבשו בראשותה של המפלגה הרוויזיוניסטית על רקע השינוי במעמדה של ארץ-ישראל כארץ מושכת הגירה ועל רקע השינויים שחלו בהרכב העלייה לארץ. בראשית שנות העשרים עוד היתה יכולה 'אסכולת העלייה' להשלים עם מדיניות ההון הלאומי שהופעלה בברית עם תנועת העבודה ועל פי סדר העדיפויות של 'עלייה בשירות ההתיישבות', משום שחלף זמן עד שהמשטר המנדטורי התבסס בארץ ועד שנוצרה מסגרת מושכת להגירה ולהון. אולם כבר בשנת 1922, בעיצומה של העלייה השלישית, גבר זרם העולים בני המעמד הבינוני, והם הגיעו ארצה בין כה וכה מחוץ למכסת הסרטיפיקטים. זרם זה גבר בשנים הבאות, שנות העלייה הרביעית.¹²

צריך להדגיש: מחאתם של אנשי 'אסכולת העלייה' לא הוסבה כלפי עצם ההגבלות שהטיל הממשל המנדטורי על העלייה, שהרי שתי האסכולות כאחת קבלו על כך. אנשי 'אסכולת העלייה' תקפו שני רכיבים במדיניות הציונית, שניהם תוצאות של סדר העדיפויות שהעמיד את ההתיישבות מעל לעלייה: ראשית, את אמות המידה לבחירת עולים במסגרת מכסות העלייה; ושנית, את המגמה של ההנהגה השלטת בהסתדרות הציונית לא לטפח, כך נטען, את התיישבותם של העולים שבאו מחוץ למכסות (בקטגוריה של 'בעלי הון'). אם נביא בתשבון את מה שידעה גם האסכולה הרוויזיוניסטית – כי מבחינה כמותית עמדה המדיניות הציונית בין כה וכה בפני מכשול אקסוגני (המדיניות המנדטורית) – הרי מה שהיא דרשה מאנשי האסכולה השלטת בתנועה הציונית (לבד מן הדרישה המדינית כלפי הממשל המנדטורי) לא היה עליית 'הצלה' במקום עליית 'אולה'; היא תבעה מהם לשנות

11. ניסיון להתמודד עם גישה זו מצוי, למשל, במאמרה של עירית קינן, 'שארית הפליטה – עולים או מהגרים?', עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 1 (1991), עמ' 343-358; וכן בקובץ: ד' עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953, ירושלים 1996. בספרה של דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל, 1948-1953, ירושלים תשנ"ד, אין כלל התייחסות לסיווג הנידון. לעומת זאת מצויה התייחסות למניעי העלייה מארצות האסלאם בספרו של ליסק, העלייה הגדולה, לעיל, הערה 1.

12. על עליית בני המעמד הבינוני כבר בימי העלייה השלישית, ראו: נ' גרוס, 'המיתון של שנת 1923 ותקציבי המגור הציוניים', בתוך: הג'ל, לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים, תש"ס, עמ' 232-272, במקור: הציונות, ז (תשמ"ב), עמ' 169-213.

את ההייררכיה הקיימת בין עלייה להתיישבות, כלומר לשנות את מדיניות העלייה והקליטה. זה האתגר שהעמידו אנשי אסכולת העלייה לפני ההנהגה הציונית.

ד. מדיניות קליטה ציונית

מה הוא תהליך קליטה ובמה נמדדת מדיניות קליטה? לפי הגדרת ש"נ אייזנשטרט תהליך קליטה הוא הצירוף בין השתנות חברתית של מהגר (ציפיותיו, הכנתו ונכונותו) ובין התאמה מצד חברה קולטת, במבנים ובמוסדות שהיא מפתחת כדי לאפשר את השתלבותו של המהגר. התאמתה של החברה הקולטת נבחנת לפי דרישותיה מן המהגר ולפי האפשרויות שהיא פותחת לפניו.¹³

מה תהיה מדיניות קליטה של חברה (מדינה או תנועה) המבקשת להביא אליה מקסימום של מהגרים? על כך ענתה שירלי ג'ניקנס, לפי הדוגמה של ישראל בתור מדינת הגירה יהודית: חוקי התאזרחות של חברה כזאת יהיו נוחים (חוק השבות), היא תסייע למהגרים – במימון מסעם ובייבוא של נכסיהם (סבסוד הטיסות, פטור ממכס), ותתמוך בהם תקופה ממושכת אחרי בואם לארץ, בעיקר בתחום השפה והאקולטורציה.¹⁴

האילוצים האובייקטיביים שהיו תנאיה של ההגירה לארץ-ישראל לפני קום המדינה מחייבים אותנו לסייג את ההגדרות דלעיל. ראשית, כפי שאכן ציין אייזנשטרט, היישוב לא היה סתם חברה קולטת הגירה, אלא במידה רבה חברה שהגירה יצרה אותה. חלף זמן קצר מאוד מן המיסוד הראשון של מבניה ועד שבאו גלי הגירה נוספים, ועל כן המבנה שלה היה נתון בתהליך של שינוי מתמיד. תהליך הקליטה עד מלחמת העולם השנייה לא זימן אפוא אינטראקציה בין החברה היישובית הקולטת ובין המהגרים, אלא בין גלי המהגרים לבין עצמם.¹⁵

הפונקציה השלטונית היא אילוץ שני המחייב לסייג את הפרמטרים שהגדירה ג'ניקנס למדיניות קליטה במדינות קולטות הגירה. במדינות הנדונות בספרה של ג'ניקנס התקיימה זהות בין המגזר הממשלתי לבין הקובעים של מדיניות הקליטה, ואילו במקרה הארץ-ישראלי היה פיצול בין השלטון לבין הגורם הציבורי המופקד על הקליטה. החקיקה לא היתה בידיה של הסוכנות היהודית, ופעילותה לטובת המהגרים היתה מוגבלת למסגרת החוקית שקבע הממשל.

ובכל זאת, אין האילוצים האלה מסירים את שאלת מדיניות הקליטה הציונית מעל הפרק שכן, ראשית, למרות שבתקופת היישוב אכן גלי העלייה קלטו אלה את אלה, התהליך לא

13. S. N. Eisenstadt, *The Absorption of Immigrants*, London 1954, pp. 9-10. [להלן: אייזנשטרט].

14. S. Jenkins (ed.), *Ethnic Associations and the Welfare State: Immigrants Services to in Five Countries*, New York 1988, introduction. [להלן: ג'ניקנס].

15. אייזנשטרט, לעיל, הערה 13, עמ' 46.

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

התקיים בחלל ריק, במנותק ממערכת ממוסדת. אדרבא, העלייה התקיימה בתוך מערכת ערכים ושאיפות שלא צמחו בתוך היישוב עצמו, כתברה קולטת, אלא בתנועה הציונית העולמית כתנועת הגירה והתיישבות, ואלה הכתיבו דפוסי קליטה מסוימים. מערכת ערכית זו היתה נתונה בידי ההנהגה, וממילא היא היתה יכולה לשנות אותה ולהכתיב דפוסי קליטה אחרים. שנית, בתוך המסגרת החוקית החיצונית היה למוסדות הציוניים מרחב פעולה גדול למדי - לא בתחום החוקי כמובן אלא בתחום הפיננסי, והיא היתה מסוגלת לקבוע במדיניותה הפיננסית אסטרטגיה, טווחים ויעדים במדיניות קליטה כלכלית, חברתית ותרבותית.

בחינה של מדיניות הקליטה הציונית מלמדת כי יותר מכפי שהגבילו אותה נסיבות אובייקטיביות, הגביל אותה העיקרון ההיררכי בדבר 'עלייה בשירות ההתיישבות'. מדיניות הקליטה הציונית התמסדה בימי ועד הצירים ובתחילת העלייה השלישית בראשית שנות העשרים. עיקרה היה דאגה לעולה מיום הגיעו לארץ ועד סיום קליטתו בעבודה, ובכלל זה: הקמתם והחזקתם של מחנות ובתי עולים, סיוע רפואי לעולים והלוואות לצרכים ראשוניים.¹⁶ מה שלא נכלל כאן מעיד על משמעות הקליטה בעיני ההנהגה: לא דובר על הכשרה, על סיוע במציאת עבודה או בפתיחת עסק, על לימוד השפה ושילוב תרבותי וכיוצא באלה. ומדוע? בגלל המערכת המושגית והערכית שהמוסדות פעלו בתוכה: העולים לא היו אמורים להיות המבחר מתוך ההגירה היהודית, אלה שמניעיהם לא היו אינסטרומנטליים אישיים, אלא בחרו להגר אל ארץ נחשלת והכשירו עצמם לבניית המולדת, בתנאים קשים, ובעיקר לבניית חברה חדשה, בריאה וצודקת, מושתתת על חקלאות ועבודת כפיים. לא היה אמור להיות כל פער בין העולים לבין היושבים כבר בארץ, למעט פער הזמן של ההגירה. אלה ואלה באו ארצה, לפי ההנחה שהדריכה את המוסדות הציוניים, מתוך אותם המניעים ולשם אותן המטרות, הכשירו את עצמם באותן המסגרות, ושררה ביניהם תמימות דעים רעיונית, ציונית וסוציאליסטית, וקרבה מנטלית ותרבותית יהודית מזרח-אירופית.

מדיניות העלייה במסגרת מכסת הסרטיפיקטים שחלוקתם הופקדה בידי הסוכנות היהודית הכתיבה עלייה סלקטיבית לפי פרמטרים אלה, והכתיבה את תחום אחריותם של המוסדות הלאומיים על מי שעלו במסגרת מכסה זו. אלה היו אמורים להשתלב בעזרת הסוכנות במפעל ההתיישבות שהיא ניהלה ולהיות לפועלים בהתיישבות העובדת, או בעיר ובמושבות. ממילא לא התייחסו מושגי הקליטה כל עיקר לעולים שלא נכללו במסגרת אחריות הסוכנות לעלייתם ולא התאימו לדגם של שירות במפעל ההתיישבות.

אלא שמה שנראה בימי ראשית העלייה השלישית כחפיפה בין המשאלה ובין המציאות, התפוגג עד מהרה, ובשני מובנים: ראשית, כפי שכבר ציינו לעיל, כבר בימי העלייה השלישית, וביתר שאת בימי העלייה הרביעית, החלו לזרום ארצה עולים שלא התאימו לדגם, ובאו מחוץ למכסת הסרטיפיקטים, כלומר בעלי הון עצמאיים שלא נוקקו כלל לסרטיפיקטים; שנית, רבים מן הבאים במסגרת מכסות הסרטיפיקטים - גם הם לא באו במסגרות מאורגנות דווקא, לא מצאו את מקומם בהתיישבות החקלאית והלכו העירה,

ס' 11
עלונים

16. לבסקי, יסודות התקציב, לעיל, הערה 7, עמ' 72.

Handwritten notes in Hebrew at the bottom of the page, including the word "כסף" (money) and other illegible scribbles.

ישירות או אחרי זמן קצר. והנה, ההולכים להתיישבות בהכוונת המוסדות הצטרפו למסגרת חברתית ותרבותית תומכת, כלומר להתיישבות העובדת, והמוסדות מימנו את התיישבותם. מימון ההתיישבות שלהם היה אפוא מניה וביה גם מימון הקליטה שלהם, ואילו קליטתם החברתית והתרבותית לא חייבה מימון מוסדי מעבר למה שנתנה להם ממילא המסגרת החברתית והתרבותית שהם הצטרפו אליה. לעומת זאת, מוסדות היישוב לא גיבשו מדיניות בדבר קליטתם של אלה שתקציב ההתיישבות לא מימן את קליטתם.

נוצר אפוא פער בין משאלת הלב לבין ההתיישבות הממשית, או בין תחולת תקציב ההתיישבות לבין היקף פיזורם של העולים מחוץ להתיישבות. תשובה מסוימת לפער זה ניתנה בהפרדה בין מה שסיפקה מדיניות הקליטה הציונית ישירות לעולה שבאחריותה לבין מה שהסדרות הציונית סיפקה לו בעקיפין באמצעות הסדרות העובדים, שכן זו פעלה בתור סוכן-משנה של המוסדות הלאומיים לענייני קליטה. ואכן, הסדרות העובדים על מוסדותיה השונים ניהלה מערך קליטה של ממש, ובכלל זה מסגרת חברתית ותרבותית, שלא לדבר על תמיכה כלכלית. היא עשתה זאת בעיקר באמצעות המרכז שלה לעלייה, גוף שהוקם בשנת 1924 וטיפל בקליטה בעבודה. אולם גם כך לא נקלטו כל העולים העובדים (עולי הסרטיפיקטים) באמצעות ההסדרות והיא לא טיפלה בכולם באותה המידה, שכן לא כולם הצטרפו אליה.

גם מבחינת התחולה וגם מבחינת הגודם הקובע, נתפרקה אפוא החפיפה בין מפעל ההתיישבות לבין מדיניות הקליטה, וזו הוחלה על מעגל מצומצם בלבד של עולים, על אלה שהצטרפו להתיישבות העובדת (של המוסדות, על אדמת קק"ל) ובמידה מסוימת על פועלי העיר - באמצעות הסדרות העובדים.

העובדה שלא התקיימה כל התאמה בין מדיניות הקליטה לבין המציאות המשתנה בשנות העשרים בולטת ואינה טעונה הוכחה. המוסדות לא סיפקו כל סיוע לקליטת עולים עצמאיים שלא עלו על סמך סרטיפיקטים, שהם - המוסדות - היו המופקדים על חלוקתם.¹⁷ אפשר אפוא לקבוע כי ההיררכיה שקבעה ההנהגה הציונית: עלייה בישירות ההתיישבות, יותר משהכתובה את עצם העיקרון של עלייה סלקטיבית, הכתיבה את היעדרה למעשה של מדיניות קליטה כלפי כל מי שעלה מחוץ למסגרת המכסות. והשאלות - אם חלה תמורה בהיררכיה, ומתי - אינן ניתנות לבחינה דרך ניתוח של מדיניות העלייה הציונית כשהיא לעצמה, אלא דרך עיון במדיניות הקליטה הציונית. את זאת נעשה תוך התמקדות בשנים שאותה מדיניות החלה לכאורה להתגבש, בשנות השלושים.

האם חלה תמורה בהיררכיה זו בשנות השלושים? האם לנוכח הכורח לקלוט מהגרים שסבלו ממצוקה חברתית והכורח לרכך את אמות המידה לבחירת עולים במסגרת המכסות עיצבה ההסדרות הציונית גם מדיניות קליטה? כפי שאבקש להראות, מה שנראה לכאורה

17. מ' ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה יהודית בארץ-ישראל בשנות העשרים (1918-1930)', בתוך: מ' ליסק, א' שפירא, ג' כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, ב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 260-268.

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

כעיצוב מנגנון ודפוסים של קליטה בימי העלייה החמישית לא היה בעיקרו אלא שינוי בתפיסה ההתיישבותית, מזה, ובקריטריונים לעלייה סלקטיבית, מזה, ומנגנוני הקליטה לא כונו אלא ליישום השינוי הזה נוכח ההזדמנות שהציעו העולים מגרמניה.

ה. לקראת הקליטה של עולי גרמניה בשנות השלושים

שאלת הקליטה של גלי העלייה בתקופת המנדט - הן במובן האובייקטיבי הנוגע למדיניות הקליטה ולהצלחתה, והן במובן הסובייקטיבי, קרי תחושת הנקלטים כלפי קליטתם - מוקדה עד כה באופן מיוחד בעולי גרמניה בעלייה החמישית,¹⁸ אף על פי שהם לא היו אלא כחמישית מכלל העולים ארצה בגל עלייה זה של שנות השלושים. בשנים 1932-1939 עלו ארצה 220 אלף עולים, ואוכלוסייתה היהודית של ארץ-ישראל גדלה יותר מפי שניים: מ-175 אלף נפש ליותר מ-400 אלף נפש. מכלל זה היו בין 55 ל-60 אלף עולים ממרכז אירופה (גרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה). בתקופת השיא של העלייה, בין 1932 ל-1935, הגיעו 150 אלף עולים, מהם כ-30 אלף יוצאי גרמניה.¹⁹

הסיבה האחת לעניין ההיסטוריוגרפי המיוחד נעוצה בכך שאופיים הייחודי של העולים ממרכז אירופה בלט כבר בזמן בואם. עולי גרמניה באו ממדינה מפותחת, בעלת תרבות מערבית מודרנית. רובם היו יוצאי ערים גדולות, אנשי עסקים, תעשיינים, בעלי מקצועות חופשיים ואקדמאים. 40 אחוזים מכלל עולי גרמניה בשנים 1933-1936 היו בעלי הון, ובעיקר בעלי הון גדול (גדול בהרבה מרצפת אלף ל"ש לקטגוריה של 'בעלי הון' על פי תקנות הממשלה). רבים מעולי הסרטיפיקטים דאו היו גם הם בעלי מקצועות חופשיים או בעלי הון קטן יותר (פחות מאלף ל"ש), וסווגו בקטגוריה של 'בעלי הון' עד לא מכבר - עד שתקנות 1931 העלו את הסכום הבסיסי המגדיר 'בעלי הון' לאלף ל"ש. משום כך נחשב גל העלייה מגרמניה כבר בתחילתו לאתגר חדש ליישוב ולמוסדותיו, לתרבותו, לכלכלתו ולחברתו.²⁰

כבר בשנות השלושים התקיים ויכוח בין אלה שראו ביהודי גרמניה מהגרים לבין אלה שראו בהם פליטים, שהרי נחטמה כניסתם לארצות ההגירה המסורתיות, ובראשן ארצות-הברית. יתר על כן, גם המוסדות הבין-לאומיים שדנו בכעיית יהודי גרמניה בזמנה הגדירו

18. גלבר, מולדת חדשה, לעיל, הערה 3; מ' גטר, 'העלייה מגרמניה בשנים 1933-1939', קתדרה, 12 (תמוז תשל"ט), עמ' 125-147.

19. נתונים ראו אצל גלבר, שם; נידרלנדר, יהודי גרמניה, לעיל, הערה 2.

20. ראו י' גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936-1947', בתוך: ליסק, שפירא, כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, לעיל, הערה 17, עמ' 320. על הספקות והחששות, מזה, והתקוות, מזה, שנתלו ביהודי גרמניה בשל אופיים הדמוגרפי והסוציו-אקונומי; כן ראו חלמיש, 'מדיניות העלייה והקליטה', לעיל, הערה 3.

אותה בתור בעיה של פליטים. לאמתו של דבר, כך קבע דורון נידרלנד,²¹ לאחר עליית הנאציזם פעלו יהודי גרמניה כמהגרים לכל דבר, כלומר תכנונו, שקלו והכינו את הגירתם, את מועדה ואת יעדה, לפי האלטרנטיבה הטובה ביותר בעיניהם. מנקודת ראותם, עד 1938 היה טעם בשיקולים אלה שכן הגירתם לא נכפתה עליהם מבחוץ, ואף לא נראתה הכרח דחוף באין מוצא אחר. אבחנה זו תואמת גם את עמדתם של הסוציולוגים גילה מנחם ואפרים יער. הם הבדילו בין מהגרים לפליטים על פי שלוש אמות מידה: אפשרות לבחור בין הגירה לשהייה, אפשרות לבחור בין ארצות יעד שונות, והיקפה של היכולת הכלכלית או מידת העצמאות הכלכלית בעת הכנת ההגירה ובתקופת הקליטה. על פי אמות מידה אלו קבעו מנחם ויער כי העולים מגרמניה היו מהגרים ולא פליטים.²²

מבחינה אחת, מרכזית לענייננו, לא היה הבדל בין אלה ביישוב ובמוסדות הציוניים שראו ביהודי גרמניה מהגרים ובין אלה מביניהם שראו בהם פליטים. אלה וגם אלה ראו בהם תופעה חדשה לגמרי בתולדות העליות לארץ המחייבת היערכות מיוחדת. בכל מקרה, הכול ראו במהגרים החדשים אתגר חדש, הן בשל הדכבם הכלכלי, הן בשל אופיים הסוציו-דמוגרפי (מבוגרים יותר, בעלי משפחות וכדומה), והם נראו רחוקים מן ההווה היהודית המזרח-אירופית, הציונית בעיקרה, של היישוב.

כל זה חייב חשיבה חדשה על קליטה, וזו למעשה הסיבה השנייה להתעניינות ההיסטוריוגרפית בקליטתם של יהודי גרמניה דווקא: עלייה זו עוררה את המודעות לנושא הקליטה ולחשיבותו וגרמה - לראשונה בתולדות העלייה לארץ - להקמתו של מנגנון קליטה. יתד על כן, מודעות חדשה זו באה לביטוי בשפע רב של דיווחים, דברי ביקורת עצמית והתייחסות אינטנסיבית בכתב לניסיונות החדשים ולמידת הצלחתם. כתוצאה מכך נטבע גם בהיסטוריוגרפיה הרושם הברור כי עם עלייה זו התגבשה, זו הפעם הראשונה, מדיניות קליטה מסודרת.

הסיבה השלישית להתעניינות ההיסטוריוגרפית בעולי גרמניה נעוצה בפער בין נקודת הראות של הקולטים לבין זו של הנקלטים - הקולטים ראו הצלחה בקליטה ואף 'התאכזבו לטובה' מהשתלבותם של עולי גרמניה בהתיישבות החקלאית ובכלל מתרומתם רבת הפנים לכלכלת הארץ ולתרבותה, ואילו הנקלטים חשו שקליטתם אינה מוצלחת ואכן התקשו להתערות מבחינה חברתית ופוליטית. מכל מקום, אין ספק שעולי גרמניה חייבו את התנועה הציונית להתמודד, לראשונה, עם שאלות הקליטה. אולם לא עוצבה עקב כך מדיניות קליטה ציונית חדשה, כלומר לא נעשה שידוד מערכות אסטרטגי ולא בוטלה ההיררכיה של 'עלייה בשירות ההתיישבות'.

גורמים אחרים השתתפו בעיצוב מדיניות הקליטה של עולי גרמניה: התנועה הציונית הגרמנית הניחה בפעולתה את התשתית האידאולוגית והארגונית לעליית יהודי גרמניה

21. נידרלנד, יהודי גרמניה, לעיל, הערה 2.

22. ג' מנחם וא' יער, 'מהגרים פליטים וניצולים בישראל: הרור הראשון והשני', בתוך: עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים, לעיל, הערה 11, עמ' 191-209.

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

ארצה; שופר מצבה ומעמדה הפוליטי והכלכלי של ארץ-ישראל בתור ארץ הגירה; חלו תמורות באסטרטגיית ההתיישבות הציונית; התחוללה התארגנות כלל-יהודית למען פתרון בעייתם של יהודי גרמניה, וזו התמקדה בארץ-ישראל בשל גורמים אלו. זימונם יחד יצר את האפשרות לראות ביהודי גרמניה פוטנציאל חדש לעלייה בשירות ההתיישבות, ובעצם אף לראות בהם גורם שיחזק, ירחיב ויעמיק אסטרטגיה זו.

התנועה הציונית הגרמנית

התשתית שהניחה התנועה הציונית הגרמנית ניתנת לאיתור בשני מישורים. ראשית, היא נחשפת מבדיקת אופייה של העלייה הגרמנית לפני שנות השלושים. בסתירה לרושם המקובל, התקיימה עלייה לארץ מגרמניה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, וביתר שאת בשנות העשרים. לפני העלייה החמישית נמנו ביישוב בין אלפיים לשלושת אלפים יוצאי גרמניה, רובם בני העליות השלישית והרביעית. נוכחותם בארץ הורגת בחשיבותה הרבה מעבר למספרם. זו היתה קבוצה איכותית, ובואה ארצה היה פונקציה של הכנה והכשרה אידאולוגית ומעשית. יוצאי גרמניה נמצאו בחזית המקצועית של המפעל הציוני בכל נקודות המפתח שלו – בהתיישבות העובדת, בשדה החינוך והמדע, בתעשייה ובארגונים השונים. נזכיר כאן את ארתור רופין, מייסדו וראשו של המשרד הארץ-ישראלי משנת 1908, וראש מחלקת ההתיישבות בשנות העשרים; ארתור בירם, מייסדו ומנהלו של בית הספר הראלי בחיפה; האחים אוסקר, אלפרד ויוסף טריידל שהיו חלוצי ההנדסה והתעשייה בארץ עוד לפני מלחמת העולם הראשונה; שלמה רוב גויטיין וגרשם שלום, מראשוני חוקריה ומוריה של האוניברסיטה העברית וע"א סימון שהצטרף אליהם מעט מאוחר יותר; ארתור הנטקה, ממנהלי קרן היסוד, ויליוס ברגר, מנהל הקרן הקיימת בארץ; גרעינים שהתיישבו בעין-חרוד וביגור והקימו את בית-זרע; קבוצת סדנאות 'בלאו וייס' בירושלים ובתל-אביב; הרופאים החלוצים אליהו אוארבך בחיפה (עוד מ-1909) ופליקס דנציגר בירושלים (מ-1923), הרופא האגרונום וילהלם זאב ברין, אדריכלים, גאולוגים, אגרונומים ועוד.

שנית, התנועה הציונית בגרמניה הניחה תשתית למפעל קליטתם של עולי גרמניה בארץ-ישראל הן בפועלה בגרמניה עצמה, בחינוך שהכין את ציוני גרמניה לקראת ארץ-ישראל וכיוונם אליה, הן בפועלה בהסתדרות הציונית העולמית, בהתמסרותה שם לענייני ארץ-ישראל ובעיקר לשאלות של בניין הארץ.

החינוך לקראת ארץ-ישראל בגרמניה הוא שגרם לכך שכל עולי גרמניה הראשונים, אלה שבאו ארצה לפני העלייה החמישית, הגיעו אחרי שהכשירו עצמם במיוחד, בעיקר מהבחינה המקצועית. הם התכוננו גם כיחידים, ולא רק במסגרת של הכשרות חקלאיות, ולמשימות חלוציות בכל התחומים – ברפואה, בחינוך, במדע ובטכנולוגיה.

בתכנון ובביצוע של המפעל הציוני התבלטו ציוני גרמניה בייחוד בכל הנוגע לארגון עלייה והתיישבות (ולעומת זאת הם נעדרו כמעט לחלוטין מן הפעולה הפוליטית). הם היו

ממעצבי המדיניות ההתיישבותית הציונית שהושתתה על מגזר ציבורי רחב ועל ברית עם תנועת העבודה הציונית, והטביעו את חותמם בכל רמות התכנון והביצוע של מדיניות זו. רשימה חלקית של אישים בולטים: ארתור רופין, ארתור הנטקה ויוליוס ברגר שכבר הוזכרו; פליקס רוזנבליט שעמד בראש מחלקת הארגון בהנהלה הציונית; גיאורג לנדאוואר, מראשי מחלקת העבודה ומנהל המשרד הארץ-ישראלי בכרלין; ריכרד קאופמן, האדריכל הראשי של חברת הכשרת היישוב, ועוזרתו לוטה כהן; זלמן שוקן במועצה לפיננסים ולכלכלה שליד ההנהלה הציונית ובהנהלת הקרן הקיימת לישראל; הכלכלן דייוויס טריטש והאגרונומים זליג סוסקין ווילהלם ברין, מאבות התכנון הכלכלי הציוני; המהנדס מרטין גולדשמידט והגאולוגים סטפן לוונגארט (Loewengart) וליאו פיקארד, מומחים שחשפו את אוצרות המים והניחו את היסודות למערכת ההשקיה בארץ. ערב העלייה החמישית היו אפוא ליהודי גרמניה שלוחות חשובות, בארץ ובחוץ-לארץ, בכל הצמתים הציוניים שעניינם התיישבות בארץ-ישראל.²³

שינויים במצב הארץ ערב העלייה החמישית

במעמדה ובמצבה הכלכלי והפוליטי של ארץ-ישראל חל שיפור מרחיק לכת בשנים שקדמו לעלייה החמישית. במישור הכלכלי היו אלה שנות התאוששות והתבססות לאחר המשבר בשנות העלייה הרביעית. משק ההדרים בארץ היה כשיא שגשוגו. שטחי הפרדסים גדלו פי עשרה משנת 1925 (30,000 דונם) לשנת 1935 (300,000 דונם). בשנת 1931 הסתכם יצוא ההדרים בחצי מיליון תיבות, והוא עתיד לגדול פי 12, עד לשישה מיליון תיבות ב-1936. אזורי גידול ההדרים בארץ זכו להתפתחות מואצת החל מאמצע שנות העשרים. מושבות חדשות הוקמו והוותיקות גדלו והתעיירו, מושבי פועלים קמו לידן ומספר הפועלים העברים במושבות הגיע בשנת 1931 ל-8,000, ובשנת 1933 ל-13,000.

במקביל לפריחתו של משק ההדרים התבסס המשק המעורב שפותח בהתיישבות העובדת, כלומר במפעל ההתיישבות הציבורי הציוני שעל אדמת הקרן הקיימת. אלה השנים שהתחוללה בהן פריצת דרך בהשקיה, המשקים הגיעו לדרגת אינטנסיפיקציה מתקדמת ועמה להתמחות ולייצור לשוק העירוני, ייצור שהלך וגדל בהתמדה.

גם לפני התעשייה הצעירה, שהוכיחה כושר הישרדות ועמידות בשנות המשבר של העלייה הרביעית, נפתחו אופקים חדשים: תשתית השמלית מתרחבת (בשנת 1932 הוקם מפעל הכוח בנהריים), עבודות הפיתוח בנמל חיפה (נפתח בשנת 1933) והנחת קו צינור הנפט; התמורות במדיניות המכס של הממשלה, לעידוד ולהגנה של הייצור המקומי, וראשית היציאה אל שוקי העולם.

23. פרטים נוספים על ציוני גרמניה בכלל, ועל פועלם בארץ-ישראל בפרט: H. Lavsky, *Before Catastrophe: The Distinctive Path of German Zionism*, Jerusalem and Detroit 1996 [להלן: לבסקי, בטרם פורענות].

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

בסך הכול נעשה או משק הארץ על כל מגוריו מוקד משיכה ליזמה הפרטית, וזאת דווקא כאשר המשק העולמי שקע במשבר כלכלי עמוק. מאורעות תרפ"ט (קיץ 1929) אמנם חוללו זעזוע פוליטי ומנעו לזמן מה את מימוש הפוטנציאל הכלכלי, אבל בעקבות אגרת מקדונלד ב-1931 ומינוריו של סר ארתור ווקופ לנציב עליון באותה השנה, חלה רגיעה הפוליטית, והיא סייעה להתאוששות הכלכלית ויצרה תחושה של תקווה וביטחון בעתיד, לעומת החששות והחרדה שליוו את המפעל הציוני עד אז.²⁴

התמורות במדיניות ההתיישבות הציונית

ההתאוששות של משק הארץ היתה מצע נוח לתמורה במדיניות ההתיישבות של ההסתדרות הציונית. זו היתה מושתתת כאמור על מעין חלוקת עבודה בין ההון הלאומי לבין ההון הפרטי, בבחינת פועל יוצא של האידאולוגיה המוסכמת ושל נסיבות הראשית. והנה, בתקופת השגשוג של אמצע שנות העשרים כבר הוכיחה את עצמה היזמות הפרטית בחזית החקלאית, ואילו שנות המשבר של העלייה הרביעית, 1926-1928, הוכיחו את חיוניותה ועמידותה בעיר וגם בכפר: היו אלה משק ההדרים וההתיישבות הפרטית שעמדו כתריס בפני המשבר וקלטו מובטלים שנפלטו מעבודות הבניין בעיר, והיתה זו התעשייה והמלאכה הפרטית בעיר אשר החזיקה מעמד ברובה ושרדה את שנות המשבר.²⁵ כל אלה הוכיחו לקברניטי התנועה הציונית שיש מקום להמיר את חלוקת העבודה בשיתוף פעולה בין ההון הלאומי להון הפרטי.

גורם מכריע נוסף לשידוד מערכות זה היה ההסכם לצירופם של לא-ציונים ולהקמתה של הסוכנות היהודית המורחבת בשנת 1929.²⁶ אכן, מפעלי ההתיישבות הראשונים שבוצעו עם הקמתה של הסוכנות המורחבת אופיינו כולם בשותפות חדשה בין היזמה הציבורית ליזמה הפרטית. לא היה תקדים לשותפות כזאת בשנות העלייה השלישית והרביעית. מפעל 'התיישבות האלף' בשרון, מפעל הרכישה וההכשרה של מפרץ חיפה ומפעל ההתיישבות בעמק חפר צעדו את צעדיהם הראשונים בשנות העשרים האחרונות, והיו מושתתים על שותפות בין היזמה הציבורית ליזמה הפרטית.²⁷

24. נ' גרוס, 'המשק היהודי בארץ-ישראל בשנים ללא תווית: 1928-1932', בתוך: לא על הרוח לבדה, לעיל, הערה 12, עמ' 287-299. במקור: הציונות, ט (תשמ"ד), עמ' 207-220; ד' הורוביץ, הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה, תל-אביב תש"ח.

25. גלעדי, היישוב בתקופת העלייה הרביעית.

26. י' עילם, הסוכנות היהודית - שנים ראשונות 1919-1931, ירושלים תש"ן.

27. על מפעלי התיישבות אלה ראו פרטים אצל ח' גבתי, מאה שנות התיישבות, תל-אביב 1981. התמורה במדיניות ההתיישבות מ'חלוקת עבודה' לשיתוף פעולה בין ההון הציבורי להון הפרטי החלה אך זה להיחקר. ראו: ר' אידן, 'ההתיישבות היהודית בשרון התיכון בין השנים 1929-1939', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ט; ח' לבסקי, 'אנשי עסקים, ציונות ובניין הארץ - מקרהו של זלמן שוקן', בתוך: נ' גרוס (עורך), יהודים בכלכלה, ירושלים תשמ"ה, עמ'

ההתארגנות הכלל-יהודית למען פתרון בעיית יהודי גרמניה בארץ-ישראל

ההתפתחויות במצבה של הארץ, התמורות במדיניות הציונית המיישבת והקמת הסוכנות היהודית המורחבת אפשרו להיענות לאתגר החדש שהציבה יהדות גרמניה, על איכותה האנושית והכלכלית, ולהקים על המצע שהניחה התנועה הציונית הגרמנית את הגשר המחבר בין יהודי גרמניה לארץ-ישראל ובין אינטרסים כלל-יהודיים לאינטרס הציוני. הקמתו של המנגנון המורכב לקליטתם ויישובם של יהודי גרמניה היה כולו פרי החיבור הזה, שציוני גרמניה עצמם, בארץ ובחוץ-לארץ, מילאו בו תפקיד מכריע.

אפיק אחד של חיבור היה מפעל 'ההעברה'. כבר בשנת 1932, נוכח המשבר הכלכלי העולמי והמצב הפוליטי המידרדר במהירות בגרמניה, החלו מנהיגייה של התאחדות עולי גרמניה (ארגון ארץ-ישראלי שזה עתה קם) לתכנן כיצד להציל את הרכוש היהודי ולהעבירו לארץ-ישראל. כשהחמיר המצב בגרמניה, בשנת 1933, הציע פליקס רוזנבליט, מראשי ההתאחדות בארץ, לפתוח במשא ומתן עם ממשלת גרמניה. המגעים התנהלו בכמה רמות, ובעיקר באמצעותן של התאחדות עולי גרמניה בארץ ושל התאחדות ציוני גרמניה בגרמניה. בין המעורבים היו גם מרטין רוזנבליט (אחיו של פליקס, האיש שניהל את הדיאלוג בין התאחדות ציוני גרמניה לבין ההנהלה הציונית בלונדון); יושב-ראש התאחדות ציוני גרמניה זיגפריד מוזס; גיאורג לנדאוואר (חוזר מארץ-ישראל לגרמניה בשנת 1929 כדי לעמוד בראש המשרד הארץ-ישראלי בברלין); חיים ארלוזורוב (ראש המחלקה המדינית של הסוכנות מאז 1931); ורנר סנטור (חבר הנהלת הסוכנות המורחבת וראש מחלקת העלייה של הסוכנות); ואתור רופין (חוזר בעת ההיא לעמוד בראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות).

היזמה לממן ולארגן את מפעל מילוטם של יהודי גרמניה ויישובם בארץ-ישראל היתה אפיק חשוב שני. במרס 1933 התכנסו בירושלים מנהיגייה של התאחדות עולי גרמניה בארץ-ישראל ובהם אתור הנטקה, אלפרד לנדסברג (שהיה בעבר יושב-ראש ההסתדרות הציונית בגרמניה), ורנר סנטור ופליקס רוזנבליט. התכנסותם הובילה עד מהרה לכינונו של שיתוף פעולה בארץ ובחוץ-לארץ. באנגליה הוקמה הקרן הבריטית המרכזית (Central British Fund, CBF) למען יהודי גרמניה, ובארץ שיתפו פעולה בתכנון העלייה והקליטה הוועד הלאומי, התאחדות עולי גרמניה והחברים ממוצא גרמני בהנהלה הציונית.

בחודש מאי 1933 נסעו ארלוזורוב וסנטור לגרמניה כדי להגיע להסדר של תיאום וארגון עם התאחדות ציוני גרמניה, ובעקבות זאת הוקם בארץ הוועד המאוחד ליישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל. נכללו בו נציגים של המוסדות הלאומיים, הגופים המוניציפליים, ארגונים גדולים והתאחדות עולי גרמניה. בעקבות רצח ארלוזורוב זמן קצר אחרי כן, התייצב רופין בראש היזמה בארץ, ואילו סנטור נשאר כדי לתאם את הפעולה בגרמניה. בעקבות הקונגרס

372-357; הנ"ל, 'בין הלכה למעשה: המדיניות הקרקעית של הקרן הקיימת לישראל בתקופת המנדט', בתוך: 'בן ארצי, י' ברטל וא' דיינר (עורכים), נוף מולדתנו: מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל ובתולדותיה, מוגשים ליהושע בן-אריה, ירושלים תש"ס, עמ' 438-460.

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

הציוני הי"ח (פראג, אוגוסט 1933) הוקמה מערכת משולשת לביצוע המפעל: התאחדות ציוני גרמניה הפעילה את המשרד הארץ-ישראלי בברלין, ולנדאואר וסנטור היו אנשי הקשר שלה בירושלים; המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל הוקם בלונדון בדאשותם של חיים וייצמן ומרטין דונבליט; ובארץ פעלה המחלקה הגרמנית של הסוכנות היהודית בדאשות רופין ובסיועם של לנדאואר וסנטור.

באוקטובר 1933 נועדה ועידה של ארגונים יהודיים בלונדון, והיא סללה את הדרך להשתתפות מסיבית של הון יהודי לא-ציוני במפעל באמצעות הקרן הבריטית האמורה, זו שכבר באוגוסט החלה להורים את כספיה ארצה. על רקע פריחתה הכלכלית של הארץ, מזה, והמשבר הכלכלי במערב, מזה, הסכימו התורמים לכוון את תרומותיהם למפעל קליטה בארץ-ישראל, וכל הכספים שגויסו למען קליטתם של יהודי גרמניה בארץ-ישראל תועלו, כפי שהוסכם אז, דרך המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל. המשרד נוסד מראש בתור גוף לא-תלוי בהסתדרות הציונית ובתקציביהן של הסוכנות היהודית או של ההנהלה הציונית. כך הוקמה המערכת ביזמתם ובתפעולם של ציוני גרמניה בארץ ובחוץ-לארץ.²⁸

1. מערכת הקליטה של עולי גרמניה בפעולתה

משנת 1933 נהנו יהודי גרמניה מזכויות-יתר, הן במכסות עלייה שהקציבה להם הממשלה המנדטורית, הן במשאבים כלכליים שהועמדו לצורכי קליטתם ולמנגנון שהוקם לשם כך. כספי הקרנות (ובכלל זה גם כספי ההשתתפות של קרן היסוד) שתועלו לקליטה באמצעות המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל נועדו אך ורק לקליטתם. מעמדם המיוחד, בהקשר זה של הקליטה, בולט בעיקר על רקע מיעוט הטיפול של הסוכנות בקליטת עולים בכלל והגבלתו לעולי סרטיפיקטים בלבד.²⁹ המשרד המרכזי והמחלקה הגרמנית נועדו לעולי גרמניה כולם, ולא רק לעולי הסרטיפיקטים.

יתר על כן, מלכתחילה באה היזמה מצדם של עולי גרמניה בארץ, והתאחדות עולי גרמניה היתה סוכן-המשנה העיקרי – ולמעשה הגורם המטפל בקליטה הלכה למעשה. עולי גרמניה עצמם היו מופקדים אפוא על השימוש בכספי המשרד המרכזי ועל הפעלת המחלקה הגרמנית של הסוכנות, ועובדה זו ריככה באופן משמעותי את משבר הקליטה והחליקה קשיים רבים שהם מנת חלקם של מהגרים בפגישתם עם הרשויות הקולטות.³⁰ במובן זה נוצר

28. לבסקי, בטרם פורענות, לעיל הערה 23, עמ' 246-253. ראו גם נירלנד, יהודי גרמניה, לעיל הערה 1; גלבר, מולדת חדשה, לעיל הערה 3.

29. חלמיש, 'מדיניות העלייה והקליטה', לעיל, הערה 3.

30. חלמיש אינה עומדת על מרכזיותה של התאחדות עולי גרמניה אלא מציגה אותה כלגרסמנשפט פעיל. אך ראו: העלייה הגרמנית בארץ ישראל – דין וחשבון של התאחדות עולי גרמניה לשנים 1936-1937, תל-אביב 1937. כן ראו גלבר, מולדת חדשה, בפרק השביעי (בעיקר בעמ' 476-490).

כאן לראשונה דפוס אופייני למדינות קולטות הגידה בימינו - ההעדפה של פעולה באמצעות לנדסמנשפטים והפעלתם בתור סוכני משנה,³¹ אלא שבמקרה של עולי גרמניה היתה המערכת הקולטת כולה - על קדקודה ושאר סוכניה - בבחינת 'לנדסמנשפט'.

מערכת הקליטה של עולי גרמניה יצרה סטנדרטים חדשים והיקף חדש של קליטה בארץ. ראשית, עמד לרשות המנגנון של התאחדות עולי גרמניה כוח מקצועי שלא היה כדוגמתו ביישוב. מלבד האישים שנזכרו לעיל, ניהלו את פעולותיה אנשי כלכלה וכספים כמו הרברט פורדר וזלמן שוקן, אנשים בעלי רקע של עבודה סוציאלית (מכס קרויצברגר וסאלי הירש, למשל) או אישים בעלי הכשרה רפואית (ליאו רוזנבליט) ועוד. כן פעלו בתוכה אנשים שהיו מעוררים בפעולה היישובית והיו בני בית וקובעי הלכה במוסדות, אישים כמו גיאורג לנדאוואר, ורנר סנטור, ואחרים.

שנית, פעולות ההתאחדות הקיפו את כל המגוון של תחומי החיים - הכלכליים, התרבותיים והתברתיים, והופנו דווקא אל מי שלא היה יכול ליהנות מסיוע של המוסדות הלאומיים והסתדרות העובדים בתחומים אלה. מתוך מגוון פעולות הקליטה הללו ראוי לציין ביחוד שלושה תחומי פעולה וסוגי פעולה שלא נודעו עד אז ביישוב:

1. סיוע כלכלי לטווח הקצר ולטווח הארוך. לשם סיוע לטווח הקצר קיים המנגנון המיוחד בתי עולים נוספים על אלה שמימנה מחלקת העלייה ושורה של שירותים חברתיים: לשכות עבודה מיוחדות (שפעלו בתיאום עם ההסתדרות), סידור פועלים בעיר על ידי מטפלים מיוחדים בתוך הסתדרות העובדים הכללית, לשכת מודיעין לייעוץ בענייני חוק וכלכלה, הדרכה חקלאית. הפעולה הכלכלית לטווח הארוך היתה כולה בבחינת חידוש, ובעיקר יש לציין שתי יזמות מיוחדות ומקיפות: מפעל ההלוואות לעוסקים עצמאיים בעיר ובכפר, באמצעות קופת מלווה שנוסדה בכספי החברים של התאחדות עולי גרמניה ובסיוע המחלקה הגרמנית; ומפעל ההסבה המקצועית, שזכה למרב הכישרונות ותשומת הלב של הנוגעים בדבר. הוא כלל הכשרה והסבה מקצועית באמצעות הלוואות ובאמצעות קרן להתלפת מקצוע שמימנה שיעורי הכשרה מיוחדים או השתלבות בבתי ספר מקצועיים.³²

2. עבודה סוציאלית, באמצעות הוועד הלאומי. פעולה כזאת כלל לא נודעה עד אז ביישוב. למעשה הביאו עמם עולי גרמניה את המקצוע ואת תשתית הידע של תחום מתפתח זה, והקימו בשנת 1933 מנגנון סוציאלי לטיפול בעולים. בעניין זה פעלה מערכת הקליטה 'הגרמנית' באמצעותו של הוועד הלאומי ומחלקתו הסוציאלית, והניהול המקצועי היה נתון בידי אנשיה של התאחדות עולי גרמניה, בדרך כלל באמצעות לשכות ליד הרשויות המקומיות. העבודה הסוציאלית כללה מחיה וכלכלה או השלמתן, שכר דירה ולינה, ריפוי והבראה, סידור ילדים, חינוך ולימוד מקצוע, מוסדות לילדים ולזקנים שהועברו ארצה מגרמניה, ועוד.

31. ראו ג'נקינס, לעיל, הערה 14.

32. ארכיון המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בא"י, אצ"מ S7, ובו תיקים 95, 100/2 (הכשרה ולימוד מקצוע 1933/4), 2274 (הכשרה, 1938), 2182 (לימוד מקצוע, הלוואות ללימוד מקצוע, בתי מלאכה במושבות, 1943), ועוד רבים כמותם; העלייה הגרמנית בארץ-ישראל - דין חשבון, לעיל הערה 30. ראו גם גלבר, מולדת חדשה.

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

ברבות הימים המריצה הפעילות למען עולי גרמניה בתחום זה את הרחבתה, העמקתה ומיסודה של העזרה הסוציאלית בארץ בכלל, לאו דווקא העזרה לעלייה מגרמניה. מה שהתחיל בתור פעולה למען עולים התרחב לרשת סוציאלית לקהילה בכלל, לפני קום המדינה ואחריה. בעניין זה רבה היתה ההשפעה של עולי גרמניה עצמם, ולא רק ההשפעה של הכספים ושל המנגנונים שהוקמו למען קליטתם – הם הביאו עמם ידע ומקצועיות ויצרו בארץ את מדיניות הרווחה החברתית.³³

לאמתו של דבר היה קשר הדוק ביותר בין העזרה הסוציאלית לבין הפעולה לביטוס כלכלי, להסבה וללימוד מקצוע, להכשרה ולהתערות בעבודה מפרנסת. חלק גדול מן הפעילות שהתנהלה בכספי הסיוע הסוציאלי ובאמצעות המנגנון שנועד לכך כוון למעשה לפעולות סיוע כלכלי-קונסטרוקטיבי זה, ובתוך כך: הקמתם של משקי עזר לפועלים ובתי מלאכה במושבות; הקמת מעונות לילדים כדי לאפשר לנשים ללמוד מקצוע ולצאת לעבודה; והקצבה ליישובים חקלאיים ולמוסדות חינוכיים לצורך הכשרה מקצועית של עולי גרמניה.³⁴ אכן, העבודה הסוציאלית לקליטת עולי גרמניה הושתתה על תפיסה קונסטרוקטיביסטית שכרכה את הסיוע הנקודתי עם פתרונות רדיקליים, וקשרה בתפיסה כוללת את המושג של 'רווחה' עם המושג של 'קליטה' כלכלית וחברתית לטווח ארוך.³⁵

3. ניכר חידוש גם בתכניות הקליטה החינוכית והתרבותית שהפעילה התאחדות ציוני גרמניה במגמתה לשלב את עולי גרמניה בתרבות העברית הלאומית ובו בזמן לנצל את הפוטנציאל הגבוה שלהם לטיפוחה וגיוונה של המערכת. פעולותיה כללו ייזום קורסים והרצאות, פרסום חוברות הסברה בגרמנית, בארץ ובגרמניה;³⁶ לימוד עברית בקורסים עצמאיים או בשיתוף עם ההסתדרות;³⁷ סיוע לקליטת אקדמאים במוסדות המדע והחינוך באמצעות מלגות לתמיכה בשילוב של מומחים בטכניון (גם סטודנטים), בתחנת הניסיונות

33. 10 Jahre Einwanderer-Fuersorgestelle Tel Aviv, von Dr. Ernst Lewy, CZA, S7/2078; פ' כרמלי אל רופין ואחרים, דוח על העזרה הסוציאלית בקרב העולים החדשים מגרמניה בשם הוועד המאוחד ליישוב יהודי גרמניה בא"י, 5.10.34; ופרוטוקול ישיבת המועצה הסוציאלית הארצית במשרדי הוועד הלאומי, 30.4.35, אצ"מ Z7/201; דוח מעבודת המחלקה לעזרה סוציאלית למען עולי גרמניה במושבות יהודה והשדון, מרס 1934-אפריל 1935, ע"י פרידה ויינרייך, 12.6.1935, אצ"מ S7/201; חוברת מטעם הוועד הלאומי: ידיעות על העבודה הסוציאלית בארץ ישראל, תמוז תרצ"ה-יולי 1935, חוברת ב, שם.

34. התיק S7/95 באצ"מ כולל, למשל, דיווחים על סיוע סוציאלי הכרוך בלימוד מקצוע, וכמוהו התיק S7/2185 המוכתר בשם 'עזרה סוציאלית - כפר עבודה לנערים'. כן ראו את הדוח של ויינרייך, לעיל הערה 33; דוח של גב' סידי ורונסקי וגב' ירוזלם, 5.10.34, אצ"מ S7/201.

35. שם, בדוח ורונסקי וירוזלם.

36. מכתב מאת המחלקה לעלייה מגרמניה של הקיבוץ המאוחד אל המשרד המרכזי בעניין תמיכה בפרסום חוברות על משה בלינסון ועל מאורעות תרצ"ו בגרמנית, 29.12.36, אצ"מ S7/441; חוברת הדרכה שיוצאה לגרמניה על מערכת החינוך בארץ: *Chinuch - Fueherer durch des Hebraeisch Schul- und Erziehungswesen in Palaestina*, Bearbeitet von Jacob Sandbank und Kurt Worman, 1937, hrsg. Von Palaestina-Amt Berlin und HOG Tel Aviv, CZA, S7/441

37. העלייה הגרמנית בארץ-ישראל, לעיל, הערה 32.

החקלאית, במכון זיו (לימים: מכון וייצמן) ובסמינרים למורים. וסיוע זה נוסף על התקציב המיוחד שקיבלו ישירות האוניברסיטה העברית, הקונסרבטוריון למוזיקה והאקדמיה לאמנות 'בצלאל' למימון קליטתם של מורים ותלמידים יוצאי גרמניה.³⁸ הפעולות היה מכוונות בעיקרן אל הרור הצעיר - לקליטת ילדי העולים במערכת החינוך. הסיוע כלל תמיכה ביזמות של עולי גרמניה עצמם להקים מוסדות לימוד חדשניים המיועדים בראש ובראשונה לעולי גרמניה. ביניהם: בית הספר התיכון הדתי 'מעלה' בירושלים, מוסד שהציג לראשונה סוג חדש לגמרי של חינוך דתי אורתודוקסי אך מתקדם, בנוסח 'תורה עם דרך ארץ', ולמדו בו בנים ובנות יחד; בית ספר מקצועי לבנות בתלפיות שבירושלים; בית הספר התיכון 'חוגים' בחיפה (מעין בית ספר 'פתוח' או 'ברוח ערכי תנועת העבודה', במונחים מאוחרים יותר); בית הספר 'בן יהודה' בתל-אביב, ועוד.³⁹ מנגנון הקליטה גם סייע למוסדות חינוך רבים, בתי ספר יסודיים ותיכונים, מקצועיים וקיבוציים, באזורים שהגיעו אליהם עולים רבים מגרמניה (כמו השכונות 'אחוזה' ו'בת גלים' בחיפה, קריית מוצקין, קיבוץ יגור ועוד). ניתן להם כסף כדי שיוכלו לחזק את תשתיתם הפיזית, להגדיל את כוח ההוראה ואת שעות ההוראה, לרבות קיום כיתות עזר וכיתות לעברית.⁴⁰

בפעילות החינוכית, כמו בתחום העזרה הסוציאלית, שלטה מגמת 'הסיוע הקונסטרקטיבי'; כלומר בד בבד עם העברת הסיוע למוסדות, הובאה בחשבון הרחבת הביקוש לידיים עובדות (קרי למורים) מקרב עולי גרמניה, ובאותה העת גם התקיימו קורסים להכשרתם של מורים אלה להוראה בעברית ובתנאי הארץ. כמו כן יש להדגיש שרוב הסיוע הכספי בתחום זה ניתן כהלוואות ולא כמענקים.⁴¹

הפעולות לקליטה תרבותית חרגו הרבה מעבר לחינוך הפורמלי. למשל, הסתדרות עולי גרמניה שיתפה פעולה עם ועדת התרבות של הסתדרות העובדים וסייעה לה כדי לקרב בין עולי גרמניה ובין הסתדרות העובדים (איש הקשר בהסתדרות העובדים היה ראש מחלקת התרבות שלה, יעקב זנדבנק, בעצמו עולה מגרמניה).⁴² ברוח זו סייעה הסתדרות עולי

38. דוחות כרמלי מהתאחדות עולי גרמניה ללנדאואר במחלקה הגרמנית, 24.7.35, 21.8.35, אצ"מ S7/160/1.

39. דוחות כרמלי, שם, שם; תכתובת עם פאול טיפנטאהל, מייסדו ומנהלו של בית הספר 'חוגים', 1935, אצ"מ שם; תכתובת עם בתי הספר 'חוגים' ו'מעלה' ודוחות של מוסדות אלה בשנים 1936-1937, אצ"מ S7/441; תכתובת בין הנרייטה סולד, בלה כהן מחיפה וורנר סנטור בדבר הקמת בית ספר מקצועי לבנות, 1934, אצ"מ S7/76/1.

40. תכתובת עם בית הספר המחוזי ביגור, עם האגודה השיתופית קריית מוצקין (ועם בירם, מנהל הראלי, שהיה ראש הוועד של בית הספר בקריית מוצקין), 1936, ועם בית הספר 'אחוזה' בחיפה 'שמחצית מתלמידיו הם עולי גרמניה, והוריהם פועלים', 1936, אצ"מ S7/441; תכתובת ללנדאואר עם בית הספר בבת-גלים, 1935, אצ"מ S7/160/1; מחלקת החינוך של הוועד הלאומי אל רופין, 11.6.34, אצ"מ S7/76/1.

41. כך עולה מן המקורות שנמנו לעיל.

42. מועצת פועלי ירושלים, ועדת התרבות אל המחלקה הגרמנית, 21.9.34, וסנטור לזנדבנק, 17.8.34, אצ"מ S7/76/1; לנדאואר אל מחלקת הכספים, 24.7.35, אצ"מ S7/160/1.

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

גרמניה לאגודות דתיות שיסדו עולי גרמניה ברוח 'תורה עם דרך ארץ', ביניהן קהילת 'בית ישראל' בחיפה (ובית הספר ע"ש ליאו בק שמיסודה) וקהילת 'אמת ואמונה' בירושלים.⁴³

ז. שינוי ערכים בתחום הקליטה?

האם מערכת הפעילות המסועפת הזאת למען קליטה רב-תחומית היתה משום תשובה אדר-הוק לאתגר ספציפי, ואופיה הוכתב על ידי גורמים בני הזמן, וכן על ידי פעולת אישים מסוימים והסיטואציה החד-פעמית, או שחל אז שינוי בתפיסת מהותה של הקליטה ומטרותיה? בחינתה של שאלה זו מחייבת בדיקה בשלושה מישורים: כוונתם ומטרותיהם של העושים במלאכה עצמם; השפעת הפעולה המיוחדת על הגישה של המוסדות הלאומיים לנושא הקליטה בכלל; ושאלת המשכיותה של התמורה בטווח הארוך.

ניתוח מעשייה והערכותיה של מערכת הקליטה החדשה עצמה מעלה כי הגישה העקרונית בדבר 'עלייה בשירות ההתיישבות' לא השתנתה כל עיקר, אלא שינתה את שיטותיה. החקלאות זכתה בעדיפות מעשית ותאורטית כאחת. חלק גדול מכספי המחלקה הגרמנית נועד לקליטה בהתיישבות העובדת ולשם פנו רבים מעולי גרמניה, וחלק אחר נועד ליזמה ולסיוע בתחום ההתיישבות החקלאית הפרטית על ידי המעמד הבינוני. תשומת לב מיוחדת הוקדשה להפנייתם של העולים אל ההתיישבות החקלאית באמצעות ההכוונה המקצועית ובמאמץ ממושך לסייע במיוחד לנקלטים בכפר כדי למנוע את הגירתם העירה.⁴⁴

המעקב המקצועי של המשרד המרכזי והמחלקה הגרמנית אחר תוצאות ההסבה המקצועית של עולי גרמניה הוליד סדרה של דוחות שלימדו כולם על הראייה של מפעל הקליטה כחלק אינטגרלי של מפעל ההתיישבות. הדוח לשנת 1936 מסכם את התוצאות כך:

מצטיירת תמונה חדה ובהירה של שאלות קשות המלוות את ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל. בחינת ההסבה המקצועית של העולים, הקשיים שלהם, משקפים את ייחודיותה של עבודת התיישבות זו, שאותה צריך לנהל עם אנשים מן הסוג ששום מפעל התיישבות עוד לא בוצע עם שכמותם. הבעיה להפוך עם של סוחרים, אקדמאים, סנדלרים וחייטים להקלאים, להפוך את העירוניים לפועלי כפיים, היתה בעייתה של הציונות מראשיתה. אך עם ההגירה של היהודים מגרמניה אפשר לומר שהיא התחדדה יותר, והועמדה במרכז תשומת הלב. שכן, כאן מונחות לפנינו לא רק השאלות הכלליות שאתן התמודדנו

43. תיק תכתובת עם אגודת בית-ישראל בחיפה, 1935-1936, אצ"מ S7/296/7; תכתובת עם 'אמת ואמונה' באצ"מ S7/441.

44. העלייה הגרמנית בארץ-ישראל - דין וחשבון, לעיל, הערה 32; דוח על העבודה למען עולי גרמניה במושבות יהודה והשרון, 12.6.35, אצ"מ S7/201.

תמיד, אלא נוספה לכאן הרמה הרוחנית הגבוהה של העולים, והצורך להסבתם למקצועות ברמה נמוכה יותר, וזאת בגיל מבוגר יחסית. זה מוסיף רובד פסיכולוגי פרגוגי לבעיה וכן מחריף את הבעייתיות הכלכלית. שכן, באשר למשק הארץ, הדברים אמורים בתחילה בפריון ירוד, ואילו מבחינת העולה עצמו מדובר גם בירידה בסטטוס וברמת החיים.⁴⁵

אינה בריטשגי-שימר, המומחית מטעם המשרד הגרמני, סיפקה גם דוחות למכון למחקר כלכלי של הסוכנות ובהם שרטטה את הפרמטרים של קליטה מוצלחת, ובמרכזם שאלת ההסבה המקצועית של העולים:

כיצד נעריך את ההצלחה? האם מנקודת ראות סובייקטיבית או אובייקטיבית, של היחיד או של הכלל? התשובה צריכה להיות מותנית בגישתנו מלכתחילה - איזה טעם ראינו בהסבה המקצועית ומאיזו נקודת מבט אנחנו מעריכים אותה. האם כפעולת חירום לסידור מהיר, או כתהליך ממושך של הסבה, שמטרתו האחרונה היא לקלוט את עשרות האלפים באופן אורגני, תוך נאמנות למשימה שהיא אידאולוגיה הציונית הציבה לעצמה מאז ראשית היותה. לכל אחד ברור שצורכי השעה מחייבים התאמה לשם ניצול כל אפשרות כדי להקל את המצוקה. אך מה שקובע הוא המבט שמעבר למצוקת הרגע, ומנקודת מבט זו מדובר בתהליך ארוך, ומכאן שיש להתייחס באופן מאוזן לקשיים קצרי הטווח. אכן, רמת ההכנסה חיונית לקליטה כלכלית, תרבותית וחברתית של המשפחה, אך אסור לנו להתייחס רק להיבט הכלכלי של הכנסה, שיש לו אופי זמני. מה גם שבניגוד לקו הציוני עד כה, כבר לא נהגנו בשיטת ההכשרה המקדימה את העלייה אלא נאלצנו לקלוט את ההמונים ללא בחירה. אסור להיות מכנייים, אלא להתייחס הרבה להיבט האנושי, לקורבן האנושי של העולה. יתר על כן - כאן לא מדובר רק בטובת היחיד אלא בטובת הכלל, ולטובה זו ראוי לעשות כל מאמץ לאפשר לאנשים להשתלב במקצועם ולא לשנותו - כי זהו תשלום כבר לפרט, ובעבור החברה זהו בוכו משאבי אנוש. על כן, בתהליך ההסבה הנחוץ למרות זאת, יש להתחשב במכלול המורכב של כל הגורמים.⁴⁶

לאחר שפרץ המשבר הכלכלי בארץ, בשלהי 1935, סיכמה הילדה אופנהיימר את הישגי הקליטה של עולי גרמניה עד אז והדגישה כי מכלל 30,000 עולי גרמניה כשנים 1933-1935, התיישבו על הקרקע כרבע, 8,000, וכ-6,000 מתוכם עסקו ממש בחקלאות. 2,500 מכלל אלה היו מתיישבים פרטיים, 2,000-2,300 חברי קיבוצים או קבוצות ו-1,500 היו

45. תרגום חופשי מתוך: Ina Britschgi-Schimmer, *Die Umschichtung der Juedischen Einwanderer aus Deutschland zu staedtischen Berufen in Palaestina*, Jerusalem 1936, Hectograph (Jewish Agency, Central Bureau for the Settlement of German Jews in Palestine), p. 75 שלי, ח"ל).

46. מתוך רוח של בריטשגי-שימר משנת 1939 (לאחר פרוץ המלחמה), ארכיון בונה (המכון למחקר כלכלי), אצ"מ S90/1054 (התרגום וההדגשות שלי, ח"ל)

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

פועלים חקלאיים. בכך נמדדה בדוח זה הקליטה המוצלחת.⁴⁷ וכשעמדה בשנת 1936 על הפרק הצעה להגביר את הסיוע לעבודה הסוציאלית, היא הוסרה בטענה כי 'הכספים החדשים שיועמדו לרשותנו מטעם המועצה למען היהדות הגרמנית בלונדון תחת גשיאותו של הרברט סמואל נועדו אך ורק להתיישבות חקלאית...'.⁴⁸

בעניין סדר עדיפויות זה היתה כמסתבר תמימות דעים בין המנגנונים הציוניים. לא התגלע עימות - כפי שהיה אפשר לצפות - בין מי שראו את הדברים 'מבפנים' (ראשי מערכת הקליטה למען עולי גרמניה, שרובם ככולם יוצאי גרמניה) לבין ראשי הסוכנות בכלל ומחלקת העלייה בפרט.

בחוברת שפרסמה מחלקת העלייה בשיא תקופת השגשוג, באביב 1935, דובר רבות על פגמים במהלך הקליטה, ומקור כולם בכך שאין הקליטה מתבצעת תמיד בהתאם לסדר העדיפויות ההתיישבותי. כך התלונן יצחק גרינבוים שהעלייה השפיעה לרעה על הרוח החלוצית משום שהביאה עמה דרישות לסגנון אידופי ולדמת חיים גבוהה. ואף שהשינוי בהרכב העלייה ובהונה הוא 'תרומה אדירה' למשק הארץ ומגדיל את האמון בכושר קליטתה, קבע גרינבוים בטרוניה כי כוח המשיכה של העיר פועל נגד הכפר.⁴⁹ ובאותה החוברת ציין בנימין יפה כי כרבע מכלל העולים שהסוכנות מטפלת בהם עד לסידורם בעבודה, קרי כרבע מעולי הסרטיפיקטים, מצאו עבודה ללא סיוע של הסתדרות זו או אחרת - מה שמלמד על מצב העבודה והקליטה המצוין השורר בארץ - והוא מוסיף:

אולם מספר זה מציין גם תופעה שאין לראותה כמשמחת: הוא מראה קודם כל על ריבוי האלמנט המהגר שבין העולים, אלמנט שאינו נזקק להסתדרויות עובדים בסידורו בעבודה. אבל גם עוד סבה אחת גורמת להתאמצותם של רבים מהעולים להימנע מתיווכן של הסתדרויות: רצונם של העולים האלה להישאר בעיר בעוד שההסתדרויות משתדלות להטותם אל הכפר.⁵⁰

ובכל זאת, בעניין אחד קרדינלי נתייחדה גישתו של מנגנון הקליטה למען עולי גרמניה מגישתם של המוסדות הלאומיים - בהבנה שקליטת עלייה בשירות ההתיישבות מחייבת שיטות חדשות. אמנם לא הונהג שינוי בסדר העדיפויות, אך לפחות נעשה ניסיון לגשר בינו ובין נטיותיהם ואפשרויותיהם של העולים. כך עולה מן ההערכות שצוטטו לעיל מאת אינה בריטשגיי-שימר והילדה אופנהיימר ומסדר היום של הפעולה הכלכלית, הסוציאלית והתרבותית-חינוכית בקרב עולי גרמניה. אמנם גישה קונסטרוקטיבית בעבודה הסוציאלית

Immigration and coordination of German Jews in Palestine 1933-1936, by Dr. Hilde. 47
Oppenheimer, Feb. 1936, אצ"מ S90/368.

48. מכתב תשובה מגיאורג לנדאואר אל הנרייטה סולד, 7.6.36, אצ"מ S7/360 (ההדגשה שלי, ח"ל).

49. עליה - קובץ לעניני עליה ב', ירושלים, ניסן תרצ"ה, הוצאת מחלקת העליה של הסוכנות היהודית לארץ ישראל, דברי גרינבוים בעמ' 9-18.

50. שם, עמ' 41 (ההדגשות שלי, ח"ל).

עלתה ממילא בקנה אחד עם סדר העדיפויות הלאומי, אך לראשונה נעשתה העבודה לקליטת העולים מתוך תשומת לב, התייחסות והתחשבות בקשייהם ובצורכיהם המיוחדים, אף כי מתוך אמונה שלמה שהתחשבות כזאת גם תשרת את המטרה ההתיישבותית.

ובכל זאת נותר עוד מבחן שלישי - האם הקמת המנגנון לקליטתם של יהודי גרמניה גרמה, בסופו של דבר, לשירור מערכות בתחום הקליטה, ולו רק בשיטות הקליטה ולא בסדר העדיפויות שהתנה אותה? גם כאן התשובה היא שלילית בעיקרה. מנגנון הקליטה שהוקם בשנות השלושים לעולי גרמניה המשיך לפעול את פעולתו הייחודית למען עולי גרמניה בלבד. מדור לקליטה הוקם בסוכנות רק בשנת 1944, ובשנים 1945-1947 החלה התמודדות עם משימות הקליטה הצפויות.⁵¹

המהפך האמתי בסדר העדיפויות ובמדיניות העלייה והקליטה אירע רק בשנות העלייה הגדולה בראשית המדינה. רק אז חדלה הציונות מגישת העלייה הסלקטיבית⁵² בשירות ההתיישבות, ורק אז עוצבה מדיניות התיישבות חדשה כדי לשרת את קליטת העלייה, כגון הקמה של עיירות הפיתוח, יישוב בשכונות ערביות נטושות וכיוצא באלה. רק אז גם הוקם מנגנון קליטה לשמו, שנועד ליצור תנאים לקליטת העלייה כפי שהיא, אף כי גם אז התקשו המוסדות הקולטים להשתחרר מן ההיררכיה הקודמת.⁵³

ח. סיכום

הרושם הרווח בהיסטוריוגרפיה הוא ששנות השלושים היו מפנה במדיניות הקליטה, אבל לאמתו של דבר המפעל לקליטת עולי גרמניה לא חולל שינוי בתפיסת ההגירה לארץ-ישראל ובהיררכיה שבין עלייה להתיישבות. רק משתי בחינות אפשר לראות במפעל הזה תקדים או זרע שהתמורה תצמח ממנו בעתיד: ראשית, עצם הקמתו של מנגנון קליטה והתפיסה שהיתה אחד הפרמטרים המרכזיים של פעולתו, תפיסת העלייה כנתון, ההנחה שיש להתאים שיטות מיוחדות לקליטת העולים לפי נתוניהם (להבדיל משינוי בהיררכיה בין עלייה להתיישבות); שנית, כשהוקם המנגנון החדש בראשית שנות המדינה מתוך אוריינטציה חדשה, היו אלה אותם האנשים עצמם, כגון גיורא יוספטל ואחרים, שניסו מחדש את השלושים העמיד אותם במרכז המהפך. החשיבה על עיצובה של מדיניות קליטה

51. דוד סימרוט, 'היישוב ושארית הפליטה: הטיפול ודרכי ההתמודדות בארץ-ישראל, 1945-1947', עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1995.

52. ואין נטישה זו של העלייה הסלקטיבית קשורה כל עיקר לנושא ההצלה, שכמו שנטען כבר לעיל, לא עמד ובין כה וכה לא היה יכול לעמוד על סדר יומה של התנועה הציונית, אלא לתחושה שהעתיד הציוני והקמת המדינה תלויים בשארית הפוטנציאל של יהודים מהגרים, וראו לעניין זה: 'ויץ', 'שאלת הפליטים היהודים במדיניות הציונית', קתדרה, 55 (ניסן תש"ן), עמ' 162-174; וח' לבסקי, 'שארית הפליטה והקמת המדינה - הודמנות אשר נוצלה', שם, עמ' 175-181.

53. כך עולה בבירור מן הקובץ בעריכתה של עופר, בין עולים לוותיקים.

האם היתה מדיניות קליטה ציונית?

אמתית החלה רק לקראת סוף מלחמת העולם השנייה, לקראת עלייתה המצופה של 'שארית הפלטה', והיא יצאה מן הכוח אל הפועל תוך כדי שידוד מערכות ערכי ואסטרטגי רק אחרי הקמתה של המדינה.

בחזרנו לטענות שהצגנו בראשית המאמר, נוכל לטעון שהקשר בין ההיסטוריה הציונית לבין ההיסטודיגרפיה הציונית מתבטא בהתייחסות שאינה ביקורתית-מדעית דיה, והיא בעיקר ביקורתית-איראולוגית כלפי הנחות וערכים שהדריכו את התנועה הציונית כתנועת הגירה והתיישבות. מאמר זה ביקש להציג אך את אפס קצה של המטלה העומדת לפני חוקרי תולדות העלייה, ואף הוא זקוק עדיין להשלמות והשוואות, הן במסגרת 'לימוד המקרה' של ההגירה מגרמניה והן בסוגיה הספציפית של מדיניות לאומית וקליטת הגירה.